

ALMÁSI ISTVÁN

19. századi kottás dalgyűjtemények tartalmi hasonlóságai és különbségei

Bartalus István *Magyar Orpheus* című, Pesten, 1869-ben megjelent művének alcíme: *Vegyes tartalmú zenegyűjtemény*. Ez a szókapcsolat tulajdonképpen érvényes lett volna a 19. században keletkezett összes dalgyűjteményre, kivéve Kiss Áron 1891-ben napvilágot látott *Magyar Gyermekjáték-gyűjteményét*. A vegyes jelleg vonatkozik mind a szövegekre, mind a dallamokra, és ez főként azért nem változott meg a század folyamán, mert a kezdeti előremutató elvi alapvetés a gyűjtők-lejegyzők, szerkesztők és kiadók gyakorlatában nagyon sokára jutott el az elméleti tisztánlátás kiteljesedéséig. Hangsúlyoznom kell azonban, hogy itt a *vegyes* jelzőnek koránt sincs alábecsülő mellékjelentése. Három évvel Bartalus említett könyvének közreadása után, 1872-ben Arany László és Gyulai Pál hasonló értelmű címmel jelentette meg a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* kitűnően szerkesztett első kötetét: *Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből*. De van az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárában egy kézirat is, amelynek a címe: *Vegyes magyar dalok gyűjteménye 1864-től 1879-ig* (Ms. Mus. 483).

A nagyfokú érdeklődés, amely a népdal iránt a 19. század elején fölébredt, Herder eszméinek hatása mellett főként azzal a körülménnyel volt összefüggésben, hogy akkortájt vált különösen időszerűvé az „elidegenedett” műköltészet visszatérése a régóta mellőzött eredeti, nemzeti mintákhoz. A költők és az irodalomtudósok egyre inkább a népdalban találtak rá azokra a tartalmi és formai jegyekre, amelyek a műköltészetnek nemzeti jelleget biztosíthatnak. Az irodalmi gyakorlatban a népdal kétféle módon jutott érvényre. A költők, akik – Kölcsey Ferenc szavaival – „a’ népek tónusában léptek elő”, részint egyszerű utánzatokat, részint „művészi gonddal megnevesített” népdalokat írtak. Az utóbbi igény szerint, vagyis az „emelkedettebb népiesség” szellemében alkotott, illetőleg alkotandó „művészi népdalok” céljairól, valamint szükségesnek vélt tulajdonságairól Kölcseyt kívül Bajza József és Toldy Ferenc fejtett ki termékenyítő (bár korántsem minden tekintetben egyező) gondolatokat.

Olyan elképzelés is fölmerült, amely szerint a költők feladata egyenesen a nép számára írni a sajátjaihoz közel álló, de azoknál magasabb rendű népdalokat, figyelmen kívül hagyva az elsődleges szempontot, hogy tudniillik a népdalokkal való foglalkozás éppen a műköltészet újáteremtése érdekében lehet fontos. Például Kisfaludy Károly 1828-ban azt tervezte, hogy egy száz dalt tartalmazó kézikönyvet fog kiadni, s ezért népdalok írására szeretne volna megnyerni Vitkovics Mihályt, Kölcsey Ferencet, Vörösmarty Mihályt, Fáy Andrást és Bajza Józsefet. Kisfaludy terve nem vált valóra, viszont ő maga ugyanabban az évben huszonöt népdalt írt, s ezeket Szalay

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2014. CXVIII. évfolyam 5. szám

Benjámín álneven közzétette az Aurora című szépirodalmi almanach 1829. évi kötetében, majd a sorozatot további nyolc dallal egészítette ki.

A kor felfogása tükröződött azokban az elvekben, amelyeket a Magyar Tudós Társaság 1833. novemberi nagygyűlésén hozott határozatában a népdalok kiadásáról fogalmazott meg. A Társaság kétféle szempontot ajánlott a közreadók figyelmébe. Egyfelől azt tartotta volna hasznosnak, hogy a dal a nép „ízlését és erkölcsét nemesbítse”. Ezért azt tanácsolta, hogy a gyűjtemények a nép körében keletkezett dalokat foglaljanak magukban a célnak megfelelő változtatásokkal, de mellettük lehetségesnek vélte „a nép szellemében készült” irodalmi termékek felvételét is. Másfelől olyan kiadványokra gondolt, melyekben kizárólag eredeti, minden változtatás nélkül megőrzött népdalok látnának napvilágot, hogy a pszichológus a népdalok ismeretében a nép jellemére nézve tehessen megállapításokat. A Tudós Társaság az első elgondolás szerint összeállítandó, vagyis a népi és az irodalmi alkotásokat egyaránt tartalmazó gyűjteményt szerette volna leghamarabb megjelentetni, mégpedig kétféle nyomtatásban: a nagyobb közönség számára olcsóbb füzetekben, a műveltek számára pedig igényesebb kivitelezésben dallamokkal együtt. Kiadásra azonban a szükséges pénzösszeg hiánya miatt nem került sor.

Egy évtized múltán az Akadémia a népdalok ügyét a Kisfaludy Társaságnak engedte át, s ez 1843-ban felszólítást bocsátott ki „népköltési ereklyék” gyűjtésére, az Akadémiát pedig arra kérte, hogy a levéltárában található gyűjteményeket felhasználásra adja át:

Az Akadémia szíves készséggel hajlott a kérelemre s egy újabb indítványt küldött a Kisfaludy Társasághoz, miszerint a gyűjtendő népdaloknak, a mennyire lehet, *zenéjökre* is fordítaná gondjait és figyelmét, hogy a magyar népköltészetnek ezen lényeges és jellemző vehiculumának több becses példányai nemcsak az elfeledtetéstől megóvva, a mivel közönség ismeretére jöjenek, hanem ahhoz értők által s tökéletes magyar szellemben szerkesztve, a már nagy számban kijött s jobbára idegen hangművészek által elferdített dalok sorsára ne jussanak! E szerint a Kisfaludy Társaságnak nemcsak a dalok gyűjtése, hanem melódiáik közzététele is feladatává lőn, melly kettős vállalat alulírtnak [Erdélyi Jánosnak] bocsátott gondjai alá, ki általvevén mind az Academia, mind a Kisfaludy Társaság gyűjtéseit, a jelen könyvet szerkeszté, nem minden válogatás nélkül ugyan, de mégis szorosan ragaszkodva azon elvhez, hogy a dalok úgy kerüljenek világ elé, mint jellemző valóságukban a nép között élnek.¹

Erdélyi János tiszttában volt azzal, hogy a zene a szöveggel egyenrangú alkotóeleme a népdalnak. Eredeti elképzelését azonban, hogy a népdalokat a dallamokkal „egy testben” adja ki, nem volt módja megvalósítani. Szemere Miklóshoz 1840. február 13-án intézett levelében még így bizakodott: „Nagy befolyásúnak remélem eredeti zene- és népdalköltészetünk kifejlesztésére, – annyival inkább, mivel ideje volna megszabadul-

1 *Népdalok és mondák*, [I], A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszti és kiadja ERDÉLYI János, Pest, 1846, VII.

ni a német Lieber Augustin, s más idegen fajú hangicsálások kórságától.”² A kották mellőzésére az elérhetetlenül magas kiadási költségek kényszerítették Erdélyit. Mindössze tizenkét dallamot sikerült megjelentetnie 1847-ben Fogarasi János és Travnyik János zongorakíséretével. Pedig a háromkötetes *Népdalok és mondák* előszavaiból az derül ki, hogy több mint ezer kottás dal jutott el hozzá. Ezeknek egy tekintélyes részét a lejegyzők egyenesen Erdélyinek küldték el, s ő a három kötet mindegyikében köszönettel föltüntette a gyűjtők nevét, valamint azt, hogy kitől, honnan, hány dalt kapott. A dallammal ellátott adalékok beküldői közül hadd említsem meg azokat, akiket a folklórkutatás történetében különösen értékes gyűjtemények összeállítóiként tartanak számon: Kiss Dénes, Udvardy János, Mindszenty Dániel és Almási Sámuel.

Amikor az Akadémia visszakérte Erdélyitől a kéziratokat, 1852. november 23-án kelt válaszlevelében, melyet a visszaküldött szövegekhez csatolt, azt írta, hogy a hangjegyek már nincsenek nála, mert ő azokat odaadta Fogarasinak és Travnyiknak, de elképzelhetőnek tartja, hogy időközben a kották „mind elhányódtak”. Ha nem is éppen mind, de a dallamok túlnyomó többsége valóban elveszett, örök kárára a népzene kutatásnak.

Erdélyi János zenei téren is tájékozott író volt. 1850-es naplójegyzeteiben említette, hogy sok népdalt énekelt barátai meglegedésére, és összefoglalta, hogy véleménye szerint mire kell figyelnie annak, aki népdalt ad elő. Mindenekelőtt az egyszerűséget emelte ki: „minden cimbalmi petyegetés és hegedői pitypalattozás nélkül” kell előadni a népdalokat. Ugyanott érezhető büszkeséggel mutatott rá, hogy „A Petőfi »Juhászlegény«-ére én fogtam rá azt a dallamot, melyen egész haza ismeri, még öt évvel ezelőtt [1845]. Más kis rövid dalok: »Mikor én nőtelen voltam«, »Tedd le, rózsám, szűrődet« stb. általam öltözködtek fel oly dallamba, és bizony szerencsésen”.³ Erdélyi azonban arról nem számolt be, hogy a dallamokat milyen forrásból vette. A népdalkutatók tanúsíthatják, hogy Petőfi *Alkuja* és a *Mikor én nőtelen voltam* (illetve *Mikor én még legény voltam*) kezdetű dal az Erdélyitől hozzájuk társított dallammal folklorizálódtak, s a legújabb időkig megőrizték népszerűségüket, széltében-hosszában hallhatók voltak, és megjelentek több dalgyűjteményben. Eleinte főként népszínművek dalbetéteiként terjedtek.

A dalgyűjtemények többsége lényegében az akadémiai elvárások szerint készült. A század első évtizedeiben, a Kisfaludy Társaság 1844-ben kibocsátott felhívása előtt magáncélra összeállított kéziratok (kiváltképp Pálóczi Horváth Ádám, Almási Sámuel, Mindszenty Dániel, Udvardy János és Tóth István munkái) azonban nagyon sokféle szöveg- és dallamanyagot tartalmaztak a régi diákos daloktól a nyugatias, pontosabban leginkább a németes, majd a verbunkoszerű dallamokig, Spech János, Fusz János, Kossovits József kompozícióiig, továbbá magyar történeti énekeket, virágénekeket, műdalokat (különösen Verseghy, Csokonai, Kisfaludy Károly és Sándor, Bajza, Berzsenyi, Kölcsey és Vörösmarty verseit) és népdalokat, olasz, francia, német opera- és orató-

2 PERÉNYI József, *Szemere Miklós irodalmi hagyatékából*, ItK, 15(1905), 233.

3 ERDÉLYI János, *Naplójegyzetek* = E. J. *Válogatott művei*, kiad., jegyz. LUKÁCSY Sándor, Bp., Szépirodalmi, 1961, 146.

riumáriákat, a nemzetközi zeneirodalomból ismert románcokat, indulókat és hazafias dalokat magyar nyelvű fordításban. Schiller *Örömdája* német nyelven szerepelt Tóth István gyűjteményében, Bolyai Farkas fordításában pedig magyarul Almási Sámuel második kötetében, de egyik gyűjtő sem Beethoven dallamával ismerte. Tóth István kéziratában a *Marseillaise* is megtalálható a Verseghy Ferenc fordította szöveggel.

Mindszenty Dániel *Nemzeti Dalgyűjtemény, ajándékul a barátság és szeretetnek* című, 1832-ben elkészült kéziratának az előszavában az összeírt dalokat három csoportba próbálta osztani: 1) „Az alnép szájából, csinosítás nélkül vétetett” dalok. 2) Ismeretlen szerzőjű, mind tartalmi, mind formai szempontból figyelmesebben szerkesztett dalok. 3) Neves írók „csinosb-szabású”, gondosan kidolgozott dalai.⁴ Akárcsak sok korabeli gyűjtő, Mindszenty is igyekezett a „népdal-töredékeket egészzé olvasztani”. Ezzel az eljárással tulajdonképpen Kodály Zoltán elődje volt, aki zenei szempontból így vélekedett: „A székely dalokból és a hozzájuk többé-kevésbé közelálló más régi dallamainkból lassankint feldereng egy egységes magyar zenei nyelv képe, egy régi tradíciótól keményre csiszolt, monumentális stílusé, amely, ha darabokban hevertéből összedeszedjük és eggyé illesztjük, még nagy fejlődés indítója lehet.”⁵

Ovidiu Birlea, a legnagyobb román folklorista is ezt a nézetet vallotta:

A népköltemények helyreigazításának módszere [a 19. században] egyáltalán nem volt az, amit „hamisításnak” szokás nevezni. Ellenkezőleg [...] egyedül ennek alkalmazását tartották jogosultnak a népköltési gyűjteményekben. Ez a felfogás annak a ténynek volt a következménye, hogy Európában az első gyűjtemények olyan balladákat és epikus énekeket tartalmaztak, amelyek feledésbe kezdtek merülni, és csonkult formában terjedtek. [...] A folkloristának tehát kötelessége volt a régészhez hasonlóan eljárni, aki cserépdarabokból állítja helyre az egészet, és maga pótolja a hiányzó részeket. [...] az egyetlen tudományos módszer a változatok összehasonlító tanulmányozása útján történő helyreállítás, amit az eszményi alakot megsejtő intuíció tesz teljessé.⁶

Negyven évvel Mindszenty Dániel munkájának lezárása után Gyulai Pál szintén hármas rétegződésről érkezett:

A nép ajkán élő dalok háromfélék: tisztán népi eredetűek, azaz a népszellem közvetlen szüleményei, melyekre az irodalomnak nem volt befolyása; továbbá félnépi eredetűek, melyek a nép közt élő ismeretlen, félművelt költőktől származnak, melyeket a nép elfogad, részben vagy egészen átalakít, s amelyeken sok esetben többé-kevésbé mégis megérzik az irodalmi befolyás; végre ismert költők dalai, melyek az irodalomból szállottak a nép ajkára, s melyek szintén nem minden változtatás nélkül terjednek el.⁷

4 Vö. KODÁLY Zoltán, *Magyar zenei folklore 110 év előtt: Mindszenty Dániel és Udvardy János* = K. Z., *Visszatekintés: Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok*, II, kiad., jegyz. BÓNIS Ferenc, Bp., Zeneműkiadó, 1964, 167–168.

5 *Uo.*, I, 19.

6 OVIDIU BIRLEA, *Istoria folcloristicii românești*, București, Editura Enciclopedică Română, 1974, 90–91.

7 ARANY László, GYULAI Pál, *Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből*, Pest, Athenaeum, 1872 (Magyar Népköltési Gyűjtemény: Új folyam, 1), 575.

Az ilyen tagolás azonban inkább csak elméleti megállapítás maradt. A gyűjtemények összeállítóinak gyakorlatában – Szabolcsi Bence találó megjegyzésével: „a tudományos fegyelem hiánya miatt” – nem mutatkozott meg. Volt viszont egyik-másik műben szövegműfajok és éneklési alkalmak, illetve a műköltészeti alkotások különválasztása alapján kialakított csoportosítás.

A Mindszenty és Gyulai javasolta felosztás szerint egyaránt a második csoportba sorolt dalok között vannak olyan szövegek, amelyek a közköltészeti termékek kategóriájába illenek, amint ennek a fogalomnak a kikristályosítása Küllős Imolának és Csörsz Rumen Istvánnak alapos mérlegelés eredményeként sikerült.⁸

Udvardy János 1832-ben összeállított *Eredeti Nemzeti Danlok Gyűjteménye* című munkájában a szövegeket tartalmuk és műfajuk alapján osztályozta, a dallamokat pedig a szótagszámok szerint. Jelentős dallamrendszerezési újítása azonban sokáig ismeretlen maradt.

Az 1840-es évektől kezdve a népszínművek megjelenésével, divatjával és gyors térhódításával párhuzamosan fokozottan kerültek előtérbe a népies műdalok, és hátróztottan csökkent a Bécs irányából érkező nyugati műzene hatása. A legnevesebb nótaszerzők, Egressy Béni, Thern Károly, Szénfy Gusztáv, Nyizsnyay Gusztáv, Simonffy Kálmán és Szentirmay Elemér főleg Petőfi Sándor, Czuczor Gergely, Tompa Mihály, Tóth Kálmán, Szelestey László és Losonczy László verseihez komponáltak dallamokat. Ennek az újabb gazdag daltermésnek a java megjelent a század közepén és második felében készült dalgyűjteményekben, melyek szerkesztői már eleve a közreadás szándékával láttak munkához. Egyedül Almási Sámuel gyarapította kéziratát élete végéig a kiadás gondolatának legcsekélyebb jele nélkül. Arany János pedig 1874-ben részben Bartalus István felkérésére írta össze a fiatalkorában tanult dalokat. Gyűjteményét 1952-ben tette közzé Kodály Zoltán és Gyulai Ágost.⁹

1851-ben látott napvilágot Füredi Mihály *100 magyar népdal* című kötete Bognár Ignác zongorakiséretével. Mindkét szerző operaénekes volt. Természetes, hogy kiadványuk legnagyobbbrészt népszínművek révén közkedvelté vált nótákat foglalt magában.

Jóllehet művészi szempontok figyelembevételére utaló zongorakisérettel látta el, mégis a tudományos szakszerűség követelményeinek is igyekezett eleget tenni a magasan képzett Mátray Gábor 1852 és 1858 között megjelent *Magyar népdalok egyetemes gyűjteménye* című, 94 dalt tartalmazó művében. Gondosan föltűntette az előadásmódot, metronóm használatával az éneklés tempóját, és hozzátvetőlegesen „a dalok divatozásának évszámait s helysegeit” is megemlítette. A műdalok szövegének és dallamának szerzőjét sokszor megnevezte. A magyar népi dallamok hangsoraival azonban nem tudott igazán megbarátkozni. Azt állította ezekről, hogy „a furcsaságok valóságos tömkelege”.

8 Összefoglaló művek: KÜLLŐS Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szűzés- és motívumtörténeti vizsgálata*, Bp., L'Harmattan, 2004 (Szó-hagyomány); CSÖRSZ Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840*, Bp., Argumentum, 2009 (Irodalomtörténeti Füzetek, 165).

9 Arany János *népdalgyűjteménye*, közzeészi KODÁLY Zoltán, GYULAI Ágost, Bp., Akadémiai, 1952. A páratlanul gazdag forrást az Arany János kritikai kiadás új sorozatában Rudasné Bajcsay Márta és Csörsz Rumen István rendezti sajtó alá.

Színi Károly 1865-ben kiadott *A magyar nép dalai és dallamai* című, 200 vokális népzenei adalékot tartalmazó gyűjteményére főleg azért hivatkoztak elismeréssel a későbbi népzene kutatás legnagyobb mesterei, mert ellentétben korának szokásos közlésmódjával, ő nem tartotta szükségesnek a gitár- vagy zongorakíséret alkalmazását. Művének előszavában Színi világosan megmagyarázta a kötet összeállításának a szempontjait, melyek a tartalom tekintetében egyeztek a 19. században uralkodó felfogással:

[...] e kifejezést: magyar népdal, a lehető legtágasabb értelemben veszem, s azt akarom, hogy nemcsak a szorosán úgynevezett népdalok, hanem mindazon dalok meglegyenek, melyeket magyar népünk és nemzetünk bármely rétegében dalolnak vagy valaha daloltak, amennyire azok megkaphatók. Ezért én felvettem gyűjteményembe oly dalokat is, melyek egészen messze járnak a szorosán magyar népdaltól, azokat ti., melyek ezelőtt néhány tizeddel nemzetünk míveltebb osztálya által daloltattak, míg a népdalok még divatba nem jöttek, míg a népdalt csak parasztdalnak tekintették s mint ilyet a nemesi és honorációr házakból kizárták; [...] semmi merev rendszert nem tarték célszerűnek követni s így vegyesen szétszórva találtaknak azok az igazi népdalokkal [...].¹⁰

Említést érdemel, hogy fél évszázad múltán Bartók Béla is a „parasztdal” elnevezést használta legszívesebben: *A magyar népdal* című könyvében e fogalom megvilágítása céljából a tágabb és a szűkebb értelemben vett „paraszttzene” mibenlétét fejtegette.¹¹

A legterjedelmesebb dalgyűjteményt Bartalus István adta ki 1873 és 1896 között. 730 dallamot magában foglaló, zongorakísérettel ellátott, hétkötetes művének címe: *Magyar népdalok: Egyetemes gyűjtemény*. Részint saját gyűjtéséből, részint kortársai és elődei (kiváltképp Pálóczi Horváth Ádám, Mátray Gábor, Színi Károly, Almási Sámuel és Arany János) kéziratáiból, illetve kiadványaiból válogatta össze a dalokat, s ezek jó részét a magyar népzene jellegzetességeiről eluralkodott korabeli előítéletek szellemében önkényesen módosította.

Egyébként úgyszólván divat volt a régebbi és az újabb daloskönyvekből másolni. Almási Sámuel Mátray Gábor egyetemes gyűjteményének a felét, Színi Károly kötetének pedig közel kétharmadát vette át kéziratába az 1860-as évek végén. Az a gyakorlat, hogy a szerzők – a maguk följegyzésein kívül – egyrészt azonos forrásból, másrészt egymás munkáiból is merítették anyagukat, nyilvánvalóan legfőbb oka volt a gyűjtemények közötti tartalmi hasonlóságoknak.

Általánosnak és megalapozottnak tekinthető értékelés szerint a 19. században keletkezett hangjegyes dalgyűjtemények figyelmet érdemlő kútfők folkloristák, zenetörténészek, irodalomtudósok és a művelődéstörténet kutatói számára. Pálóczi Horváth Ádám *Ó és új, mint-egy Ötöd-félszáz Énekek* című kézírata például 114 olyan népi jellegű dalt tartalmaz, amelyeknek ezek a legrégebbi írásos följegyzései, és kivételes érdeme volt a kuruc énekek megőrkítése. Az is tagadhatatlan, hogy a dal-

10 SZÍNI Károly, *A magyar nép dalai és dallamai*, Pest, Heckenast Gusztáv, 1865, 12.

11 Lásd BARTÓK Béla, *A magyar népdal*, Bp., Rózsavölgyi és Társa, 1924, V–VII.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2014. CXVIII. évfolyam 5. szám

gyűjtemények a vidéken élő, illetve vidéki származású értelmiség zenei és irodalmi műveltségének tükröi. E vonatkozásban pedig sok párhuzamot kínálnak az Erdélyi János-féle antológiák alapját képező, az Akadémiának és a Kisfaludy Társaságnak beküldött szövegforrásokkal, s összetett hagyományozódásról, sokféle műveltségi tényező összjátékáról tanúskodnak.